

**Turgus kaip istorinės sąmonės ženklas Jono Užpurvio,
Algirdo Landsbergio, Icchoko Mero kūrinuose**

Nerijus BRAZAUSKAS

Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *turgus, istorinė sąmonė, atmintis, kūrinys, mentalitetas.*

Šio straipsnio tikslas yra analizuoti turgų kaip istorinės sąmonės ženklą Jono Užpurvio epe *Turgus baltųjų vergų* (publ. 1999), Algirdo Landsbergio dramoje *Penki stulpai turgaus aikštėje* (1966), Icchoko Mero romane-baladėje *Ant ko laikosi pasaulis* (1965, 1998). Tyrimo metodologinis instrumentarijus – Jørno Rūseno „istorijos kultūros“ koncepcija, komparatyvistinis metodas. Taip pat pasitelkiami ir kai kurie „mentaliteto istorijos“¹ teoriniai teiginiai. Rūsenas „istorijos kultūra“ abstrakčiai apibrėžia taip: „Taigi istorijos kultūra yra ir istorinės sąmonės dėka pasiektas istorinis atsiminimas, kuris laikišką gyvenimo praktikos orientavimą vykdo subjektų veiklos ir savitarpio santykių krypties nustatymo forma“ (Rūsenas 2007, 89). Rūsenas išskiria tris konkrečias istorijos kultūros dimensijas: estetinę, politinę ir pažintinę, o jų sampnyoje „<...> istorinė sąmonė atlieka savo kultūrinį istorinio atsiminimo darbą“ (Ibid., 98). Komparatyvistika šiandien „<...> tiria sankirtas tarp įvairių diskurso tipų – literatūrinių ir neliteratūrinių, tai yra tarp literatūros ir pačios įvairiausių meninės praktikos: literatūros ir dailės, literatūros ir kino, taip pat tarp skirtingų literatūrinių formų ir žanrų, tarp literatūros ir kitų pažinimo sričių: antropologijos, filosofijos, psichoanalizės, tarp literatūros ir istorijos, literatūros ir kritinių diskursų“ (Vaičiulėnaitė-Kašeliėnienė 2006, 10). Peteris Dinzeltbacheris teigia, kad „*mentaliteto istorija* nagrinėja sąmoningas, o ypač nesąmoningas gaires, pagal kurias žmonės susikuria kiekvienai epochai būdingus vaizdinius, kurios lemia jų jausmus ir veiklą. Ji gilinaisi į tam tikrų istorinių kolektyvų socialinę žinią bei tiria pažinimo būdų ir vaizdinių pasaulių, formuojančių istorinę būtį intersubjektyviame lygmenyje, raidą“ (Dinzeltbacher (a) 1998, ix). Kadangi mentaliteto istorijos tyrinėjimų spektras labai platus, šiame straipsny-

¹ Straipsnyje vartojama Lietuvoje nusistovėjusi sąvoka „mentaliteto istorija“, nors originalus prancūzų terminas *histoire des mentalités* – mentalitetų istorija. Vokiečių mentaliteto istorijos tyrinėtojas Peteris Dinzeltbacheris terminą „mentaliteto istorija“ renka pagal analogiją su tokiais terminais kaip „religijos istorija“, „teisės istorija“, „ekonomikos istorija“. Žr. Peter Dinzeltbacher, „Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu“, *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, sudarytojas Peter Dinzeltbacher, antras leidimas, Vilnius: Aidai, 1998, xv–xvii; xxxi.

je apsiribojama „mąstymo“² ir „mąstymo turinių“, „jausenos“ ir „jausenos turinių“ diskursais, suvokiant, kad „istorinis mentalitetas yra mąstymo ir jausenų visuma, būdinga tam tikram kolektyvui tam tikru metu. Mentalitetas reiškiasi veiksmis“ (D i n z e l b a c h e r (b) 1998, xx). Rūseno „istorijos kultūros“ koncepcijoje istorinė sąmonė apibrėžiama kaip „<...> dvasios aktyvumas, kuriuo praeitis yra interpretuojama, dabartis suprantama, o ateitis – laukiama. Ši sudabartinimo dvasinė veikla yra būtina terpė savivokai, išraiškai ir savo identitetui kurti, o kartu ir *Kitų* kitoniškumui formuoti“ (R ü s e n 2007, 272)³. Galima sakyti, kad istorinė sąmonė yra pamatinė Rūseno „istorijos kultūros“ sąvoka, susijusi su kitais svarbiais terminais (istorijos, istorinio pasakojimo, istorinės atminties, istorinio atsiminimo, identiteto). Svarbu būtų prisiminti Rūseno istorijos sampratą, pagal kurią istorija traktuojama kaip laiko patirties įprasminimas, nes „<...> istorija yra interpretacinis praeities pavaizdavimas dabarties kultūroje. Čia ‘istorija’ yra istorinės sąmonės atliktis (*Leistung*): per atsiminimą ir atmintį praeitis aiškinama ir įdabartinama pasakojimo forma“ (Ibid., 43). Rūsenas ne tik kad neatmeta didžiojo pasakojimo, eliminuoto Jeano-François Lyotard’o, bet ir akcentuoja pasakojamąją galią, sakydamas, kad „kai mes suvokiame istorinės sąmonės procedūrų pasakojamąją formą ir josios

² „Mąstymas“ nusako tam tikram laikui ir tam tikrai grupei būdingą sąmoningą nuostatą informacijos atžvilgiu – nesvarbu, ar ši informacija susijusi su daiktų arba socialiniu pasauliu, ar su vidiniu psichikos pasauliu“.

„Mąstymo turiniams“ priskiriami tam tikroje kultūroje visuotinai galiojantys principiniai įsitikinimai, ideologinės, politinės, religinės, etinės, estetinės... koncepcijos, gaivinamosios religijos, kultūros, meno sferas – jei tik tos koncepcijos bei įsitikinimai suvokiami sąmoningai. Šiuos turinius iš principo galima verbalizuoti, jie yra diskursyvosios refleksijos objektas“. Peter Dintelbacher, „Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu“, *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, sudarytojas Peter Dintelbacher, antras leidimas, Vilnius: Aidai, 1998, xxi.

„Jausena“ apima automatizuotas vertybių sąsajas ar vertybinius sprendimus, suvokimo atranką, lemiančią kasdienį požiūrį į daiktus, nesąmoningai tematizuotas nuostatas... jai priskiriamas ir nereflektuotų estetinių kriterijų sąlygojamas visų kūrybos produktų (meno objektų, drabužių, įnagių, muzikos ir t. t.) stilius, – jei tik jis nėra sąmoningas iš anksto suformuluotos koncepcijos įkūnijimas.

„Jausenos turiniai“ aprėpia ne tik emocinį gyvenimą siaurąja prasme, bet ir ribojasi su sritimi, kurios ribas sunku nubrėžti – pusiau sąmoningai ar nesąmoningai su emocijomis susijusių nereflektuotų stereotipų sfera“. Peter Dintelbacher, „Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu“, *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, sudarytojas Peter Dintelbacher, antras leidimas, Vilnius: Aidai, 1998, xxii.

³ Jörnās Rūsenas straipsniuose apibrėždamas istorinę sąmonę pabrėžia jos orientavimosi funkciją (savybę, elementą): „Istorinė sąmonė yra ypatingas orientavimosi esamose gyvenimo aplinkybėse būdas. Ji gražina į praeitį ir primena mums tuos įvykius ir aplinkybes, be kurių mes nežinotume, kas iš tikrųjų vyksta.“ Kitaip sakant, tik orientavimosi dėka praeitis susiejama su dabartimi, numatant ateities perspektyvas. Žr. Jörnās Rūsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 1997, 31–33.

laiko matmenų orientavimo funkciją, galime apibūdinti ypatingą ir svarbiausią istorinės sąmonės galią kaip pasakojamąją (naratyvinę) galią“ (Rūsenas 1997, 33–34). Pastarosios *turinio* atžvilgiu galima kalbėti apie gebėjimą teikti istorinę patirtį, jos *formos* atžvilgiu – apie galėjimą aiškinti istoriją ir *funkcijos* atžvilgiu – apie orientavimą istoriškai⁴. Visos šios savybės būdingos istorinei sąmonei, kurią reflektuodamas Rūsenas išskiria keturis istorinės sąmonės tipus: *tradicinį tipą*, kai „perteikdama tradicijas, istorinė sąmonė per konkrečius praeityje buvusius tikrus įvykius, kurie įtikinamai rodo vertybių ir vertybių sistemų pagrįstumą bei privalomumą, primena privalomos gyvenimo tvarkos šaltinius ir kartojimąsi“ (Ibid., 36); *ilustracinį* (pavyzdinį) tipą, kai „čia mes argumentuojame ne tradicijomis, bet principais arba taisyklėmis“, kai „<...> vaizdingos struktūros istorinė atmintis yra atvira begalybei praeities įvykių, nes šie nebėra reikšmingi patys savaime, o reikšmingi tik tiek, kiek yra susiję su abstrakčia kintančio laiko idėja ir žmonių elgesiu, kuris yra teisingas visais laikais ar bent ne vien tuo laiku, kai įvyko tas įvykis ar atsitikimas“ (Ibid., 38); *kritiškąjį* tipą, kai „kritiškais istorijomis mes sakome „ne“ iš anksto pateiktoms mūsų gyvenimo orientacijoms laiko tėkmėje ir šituo „ne“ pabrėžiame savo laikyseną socialiniame ir politiniame gyvenime“ (Ibid., 40); *genetinį* tipą, kai „ateitis pranoksta praeitį, o nūdienis gyvenimas pasidaro labai laikiškas, kaip sankirtos vieta, kaip ribų peržengimas“ (Ibid., 42).

Ši tipologija, kaip ir Rūseno koncepcijoje, yra lyginamojo interdisciplininio tyrimo metodinė priemonė. Toliau straipsnyje identifikuojamas ir nagrinėjamas: a) turgaus vaizdinys; b) istorinė patirtis; c) istorinės sąmonės tipas. Visus tris pasirinktus kūrinius sieja ne tik turgaus tema, bet ir autorių savitai užfiksuotos konkrečios istorinės, mentalinės patirtys, kurias įprasmina laikmetis – XX a. šeštasis ir septintasis dešimtmečiai, kai buvo parašyti visi trys kūriniai.

Kieno galia, to ir valia.

Algirdas Landsbergis

Jono Užpurvio epas *Turgus baltųjų vergų* (publ. 1999) – tai literatūros kūrinys, kuriame užfiksuota ir reflektuota XX a. marų – nacionalsocializmo ir komunizmo – patirtis. Remdamasis autentiška patirtimi⁵, intelektualo mąstymu ir žvilgsniu, Užpurvis vaizduoja Klaipėdos krašto lietuvių tremtį. Pirmiausia reikia paminėti tai, kad šis hegzametru parašytas epas turi du variantus – pirmasis yra sukurtas

⁴ *Turiny, forma ir funkcija* Rūseno koncepcijoje sudaro istorinį pasakojimą, kuris apibrėžiamas taip: „Lingvistinė forma, kuria istorinė sąmonė įgyvendina savo orientuojamąją funkciją, yra pasakojimas, o veiksmai, kuriais žmogaus protas įgyvendina istorinę laiko matmenų sintezę, o sykiu ir vertybių bei patirties sintezę, yra istorinis pasakojimas.“ Žr. Jörnās Rūsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 1997, 33.

⁵ Jonas Užpurvis „1949 III 15 MVD suimtas, išstremtas į Sibirą. Grįžęs 1962 apsigyveno Saugose, vėliau Šilutėje. 1967 išvyko į VFR“. Albertas Juška, „Užpurvis Jonas“, *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, ketvirtas tomas, Rahn–Žvižežeris, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009, 624–625.

vokiečių kalba, o antrasis – lietuvių. Pastarajame nėra pirmojo skyriaus „Gandro puota“, kuri knygos sudarytojai nežinia kodėl išvertė ir pridėjo prie lietuviškojo varianto. Jame, skyriuje „Žvalgais“, iš karto konstatuojama karo situacija: „Ir atėjo diena, kai visa ta karo biaurybė / Nudardėjo toliau Karaliaučiaus ir už Berlyno“ (U ž p u r v i s 1999, 264). Toliau autorius kontrapunkto principu grįžta prie gintarinės tėvynės, gręžiasi į praeitį, aprašo garbingą ir šviesų Klaipėdos vaizdą, sąmoningai akcentuodamas istorinius įvykius (Kaizerio atvykimą, prancūzų valdymą), prekybą turguje žuvimis, agurkėliais, pienu ar aprašydamas gamtos vaizdus. Turguje nieko netrūksta, autorius parodo darbščius Klaipėdos krašto žemdirbius ir žvejus. Jiems būdingas aktyvumas, kuris „<...> reiškia ne tik norą veikti, bet ir valingumą, ryžtingumą, darbštumą bei ištvėringumą, visai suartėjanti su santūrumu“ (S t o š k u s 1989, 54). Šiuos idiliškus vaizdelius nutraukia tai, kas aprašoma skyriuose „Siaubas“, „Tremtis“, „Eksportas“. Jie atskleidžia, kodėl tremiami lietuviai, pasak autoriaus, rusų yra laikomi veršiais, vergais baltaisiais:

Pasižiūrėt tos tragedijos neįsirado žiūrovų:
Karžygiai be kaltės; nepareiškė jiems nusikaltimo
Teismas jokio. Skundos neiškėlė ir nenuteisė,
Bausti niekaip negalėjo, esant tokiai tikrovei,
Reiškė jaustis patiems lyg jaučiui, statytam į muge,
Dramaturgijos dėsnį taip pat jų nesilaikyta (U ž p u r v i s 1999, 285).

Užpurvis epe sujungia ir istorinę, ir kultūrinę atmintis (mini ne tik Adolfą Hitlerį, bet ir Krimhildą, Zaratustrą). Kurdamas didingos praeities vaizdinius, autorius mini ir Kiprą Petrauską, ir Vydūną, ir Jurgį Zauerveiną, ir Kazimierą Jaunių. Šie intertekstai padeda autoriui epe išreikšti emocijas, rūpesčius ir išgyvenimus dėl tautą ištikusios tragedijos, neretai idealizuojant ar su patosu vaizduojant lietuvius, jų kultūrinį būvį. Tačiau šiandien šis tekstas būtų įdomus dėl to, kaip autorius vaizduoja lietuvius, baltuosius vergus, ir rusus. Tai daryti pradama nuo skyriaus „Pokūjumi“, kuriame ironiškai vaizduojamas pirmasis rytas kolūkyje:

Rytas! Didvyriai kolchozų su savo kohortomis pakilo.
Atpašiaavo, akis išpampinę, rėkaut pagavo.
Būrin vergų Meška, dar n' išsipageriojęs, įlindo;
Griuvo į mantą mergaičių ir vėmalais jas aptvojo.
Tai kūrinys pirmasis rytinės kultūros atstovo (Ibid., 300).

Taip Užpurvis išryškina vieną jo vaizduojamų rusų bruožą – nuolatinį ir besaikį svaiginimąsi alkoholiu. Epe tai siejama išimtinai tik su rusais, tokie įvaizdžiai padeda autoriui kontrastiškai atkartoti skirtingas lietuvių ir rusų moralines, dvasines savybes ir vertybes. Jos dėliojamos pagal binarinio mąstymo logiką: jie, rusai, yra barbarai, o mes, lietuviai, esame kultūringa tauta. Bet svarbiausia, kad Užpurvis taip atskleidžia naują istorinę situaciją ir pakeistą lietuvių identitetą, kuris „<...> apipavidalinamas, netgi suformuojamas per istorinę sąmonę“ (R ü s e n 2007, 272):

„Viskas, ką jūs turėjot, ką paveldėjot iš seno,
Ar tai namai, ar ūkis, ar mašinos, arba knygynas,
Jums ir vaikams atimta ir negražinamai žuvo.
Darbą rinktis drausta; jis skiriamas tik pareigūnų.
Viską apleist ir išvykt – baudžiama, nes ant amžių tremti jūs.“
Tiltai atgal sugriauti, vergai be vilties, be rytojaus.
Lieka viena tik vertybė – gyvybė baltojo vergo (Užpurvis 1999, 302).

Todėl neatsitiktinai epo pradžioje aprašytas šviesus ir gėrybių pilnas lietuviškas turgus istorijos eigoje patiria transformaciją: „Krenta auka už laisvę tėvynės; kas jų lavonus / Aikštėje turgaus, grasiai sužaluotus, tyčia išdrabstė?“ (Ibid., 342). Taip iš baltojo vergo atimama ir galimybė palaidoti savo artimąjį, tautietį. Šis vergas turi labai aiškia, Rūsens žodžiais tariant, identiteto formavimo kultūrinę strategiją⁶. Skyriuje „Prieš dviejus šimtus metų“ aprašomas rusų kaimas, kurį lietuviams pirmą kartą pamačius „bais šlykštu pasidarė“ (Ibid., 304). Namų stogai nudrįskę, jokių vaismedžių, net kibiro niekas neturi. Beje, kontrapunkto principu pateikiama ir pačių rusų versija, kurioje argumentuojama istorija (raudonųjų ir baltųjų kova). Skyriuje „Šienapiūtė pramoninėj valstybėj“ vaizduojama situacija, kai:

„Laikas pribrendo šienaut, visiems dalgius pasiruošti!“
Kaip tai gražu ir juokinga: visiems dalgius pasiruošti!
Niekur dalgių nepirksi ir niekas lieko neturi.
Bet pagaliau vargais negalais kažkas susirado;
Buvusių dalgių sketeros be asmenių caro laiko.
Rastos laužuos, surūdijusios, štai, dalgiai verginiams (Ibid., 315)⁷.

Toliau Užpurvis ironiškai ir sarkastiškai aprašo rusų kasdienio ir socialinio gyvenimo įpročius (duona tašoma kirviu). Komedija tampa ir darbas javų lauke, ir visą mėnesį trukęs kuliarnosios remontas, ir darbingų žmonių sėdėjimas laukuose be darbo ir duonos, ir iš bado mirusių žmonių laidojimas. Skyriuje „Naujoji dorovė“ klausinama, kodėl ir seni, ir jauni taip begėdiškai keikias, kodėl „drabstos visi nešvankiais keiksmis, lyg visiems tai malonu“ (Ibid., 351); kodėl jau vaikai ištvirkę, kodėl „viskas vienam kambary, nuo vaikų nesislepia niekas; / Mato viską ir girdi vaikai, šeimų ryšiai padrikę“ (Ibid., 353); kodėl teisiama jau ketvirtoji, galvą nukirtusi vyru; kodėl rusai nerūko mėsos ar neaugina daržovių. Užpurvis vis sako, kad Lietuvoje to nebuvo, tai nematyta, neregėta, neišivaizduota. Kitaip

⁶ Rūsenas skiria identitetą ir kultūrinį identitetą, kurio formavimo kultūrinėmis strategijomis laiko etnocentrizmą, istorinį mąstymą, o giliausiai kultūrinis identitetas pasireiškia per „didžiuosius pasakojimus“. Tačiau svarbiausias kultūrinio identiteto rodiklis yra santykis su *Kitais*, o tai fiksuojama ne tik istoriniuose pasakojimuose, bet ir, mano galva, grožiniuose kūrinuose. Visa esmė – žodžio (ne)suteikimas *Kitiems*.

⁷ Įdomu palyginti rusų pateiktą Lietuvos ūkio versiją, kurią vaizdavo lietuvių romanistai. Žr. Nerijus Brazauskas, „Simuliakrinė tikrovė XX a. 6-ojo dešimtmečio lietuvių romane“, *Colloquia*, Nr. 18, 2007, LLTI, 92–102. Akivaizdu, kad rastume tą patį etnocentrizmą ir *Kitų* neigimą.

sakant, autorius fiksuoja skirtingą lietuvių ir rusų mentalitetą. „*Mentaliteto istorijos* požiūriu, – pastebi Dinzelbacheris, – itin svarbi vaizdinių, imaginacijos sritis visų pirma priklauso mąstymo turiniams; tačiau, būdama troškimų, vilčių ir baimių apraiška, ji lygiai taip pat liečiasi ir su jausenos turinių sfera“ (D i n z e l b a c h e r (b) 1998, xxii). Vaizduodamas lietuvius ir *Kitus*, rusus, autorius sąmoningai plėtoja etnocentrizmo kaip identiteto formavimo kultūrinę strategiją. Anot Ruseno, „etnocentrizmas dalija pasaulį į tai, kas pažįstama, ir tai, kas svetima; į tai, kas „žmogiška“, ir į tai, kas nežmogiška, barbariška“; į tai, kas „civilizuota“, ir į tai, kas „laukiniška“ (R ü s e n 2007, 265)⁸. Užpurvis epe apibrėžia lietuvių identitetą etnocentriškai, atsiskirdamas nuo *Kitų*, rusų. Tik lietuviai yra darbštūs, moralūs, tvarkingi, išradingi etc. Užpurvis taip konstatuoja ne tik mentalinį, bet ir kultūrinį, civilizacinį lietuvių ir rusų skirtumą. Taip lietuviai netikėtai tampa civilizacijos šaukkliais, jos nešėjais į Sibiro taigas ir į rusų širdis. Tiesa, toks binarinis mąstymas neleidžia autoriui kritiškai pažvelgti į savo tautos atstovus, nes jo mąstyme dominuoja (at)skirtis. Užpurvis epe užfiksuoja atvejį, kai mąstoma: „<...> čia esame Mes, o štai ten yra *Kiti*“ (Ibid., 280).

Visa tai leistų teigti, kad Užpurvio istorinė sąmonė priskirtina *tradiciniam* istorinės sąmonės tipui. Autoriui svarbiausios veiksmingos tradicijos, laiko visuma, kuri dabartiniam gyvenimui ir jo perspektyvai suteikia praeities reikšmingumą. Neatsitiktinai kūrinys viešojoje erdvėje pasirodė 1969⁹ m., nors publikuotas tik po trisdešimties metų. Moralumas, gyvenimo formų pastovumas, kurios nors tvarkos pripažinimas teisėta gyvenimo forma, vertybės kaip moralės pagrindas – šios *tradicinės* istorinės sąmonės bruožai slypėtų epe¹⁰. Jo pabaigoje vaizduodamas atšilimą, tremtinių grįžimą namo, autorius kelia atsakomybės, istorinio teisingumo klausimą. Bet rusai atsako: „Mes niekuo nekalti, taip Berija privertė vykinti“ (U ž p u r v i s 1999, 367). Ši citata, kaip ir visas kūrinys, atskleidžia lietuvių tautos istorines patirtis, kurios yra istorinės, nes yra mūsų ir mums.

Ant ko pasaulis laikosi?

Icchokas Meras

Algirdo Landsbergio modernistinėje dramoje *Penki stulpai turgaus aikštėje* (1966) vaizduojama lietuvių partizanų kova ir rusų okupacinės valdžios veikla,

⁸ Nors Rūsenas radikaliausiu paradigminiu istoriniu etnocentrizmo pavyzdžiu laiko holo-kauštą, bet analogiškai galima apibrėžti, reflektuoti ir komunizmą.

⁹ Regina Sinkevičienė teigia, kad *Turgus baltųjų vergų* „<...> dar 1969 m. pasiekęs Čikagą. Galimybė jį išleisti radosi tik dabar“. Žr. Regina Sinkevičienė, „Jono Užpurvio kūryba“, Jonas Užpurvis, *Mano literatūrinis palikimas*, parengė Regina Sinkevičienė, Vilnius: Liti-mo, 1999, 495–502.

¹⁰ Žr. Jörnās Rūsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 1997, 37.

malšinant „karą po karo“. Landsbergis dramos prologe pristato veikėjus ir parašo: „VIETA: miškas ir miestas mažoje šalyje. LAIKAS: mūsų šimtmetis“ (L a n d s b e r g i s 1966, 9). Kaip matyti, nepateikiama jokių konkrečių nuorodų. Autorius, laužydamas realistinės dramos charakteristikas, netikėtai įveda Pasakotoją, pagyvenusį profesorių, kuris, kaip rodo pirmoji remarka, atsikelia iš patogios kėdės vienoje iš Amerikos universitetinių bibliotekų. Jis žada papasakoti keistą istoriją ir sako:

„Reliatyviai artima praeitis, bet pakankamai tolima pažvelgt jon objektyviai. Rūdys, puvėsiai, – atsimenat? Prieš jūsų akis – požeminis partizanų bunkeris. Metai, – kada mažam krašte baigėsi ginkluotas pasipriešinimas prieš galingą užkariautoją. Aš jums papasakosiu apie žmones, ant kurių nukrito kraštutinių reikalavimų ir visuotinių sprendimų dangus. Tais metais įvyko keistos vestuvės, užsimezgė tam sus planas užmušti žmogų“ (Ibid., 11–12).

Pasakotojo buvimas leistų šį kūrinių perskaityti ir kaip dramą, ir kaip epinį kūrinių, kuriam suteikta dramos forma. Pasakotojas bendrauja su kitais dalyviais, juos stebi, komentuoja, jo vaizdinyje net galima išvelgti „magiško realizmo“ bruožų. Naratorius atsiranda, išnyksta, bet dramos pabaiga atskleidžia, kad visa ši istorija buvo papasakota, o pasakojimo pabaigoje naratorius sako: „Laikas ir mums išeit. Ką aš begaliu jums pasakyt?“ (Ibid., 82). Kas pasakyt? O siekta atverti istorinę partitą, kuri rašant dramą Vakarų gyventojams galėjo būti suvokiama kaip fikcija. Bet ši drama pirmiausia buvo ir tebėra skirta lietuviams, kuriems ištariamai ir paskutinięji Pasakotojo žodžiai: „Klausykitės ir nepamirškite, niekad nepamirškite...“ (Ibid.).

Dramos pavadinimas *Penki stulpai turgaus aikštėje* – tai nuoroda į istorinę praeitį, į KGB strategiją rodyti žmonėms užmuštų partizanų kūnus. Tai atliko ir propagandinę, ir bauginimo funkcijas. Kaip sako Tardytojas, „<...> iš paprastos turgaus aikštės buvo sukurtas dramiškas simbolis, perspėjimas gyventojams“ (Ibid., 26). Turgus – tai vieša erdvė, kurioje tradiciškai rašytojai miniai demonstruoja auką¹¹, tačiau šiuo atveju realybė yra pirmesnė už fikciją. Turgus ne tik veiksmo scena, bet ir istorinės atminties ženklas. Partizanai – Jonas, Leonas ir jų vadas Antanas, buvęs skulptorius, – rezga planą, kaip likviduoti Tardytoją, su kuriuo nesėkmingai kovojama septynerius metus. Vado vestuvės yra pagrindinė šio plano dalis. Tačiau Landsbergis nesitenkina partizano-herojaus vaidmeniu, jis išplėtoja žmogiškąją koliziją. Dramaturgas sukuria egzistenciškai žymėtas veikėjų poras: Antanas *versus* Genė, Genė *versus* jos tėvai, Antanas *versus* Albina, Albina *versus* Tardytojas, Tardytojas *versus* Deputatas, Tardytojas *versus* Antanas. Visi jie atsiduria konkrečioje istorinėje situacijoje, kuri parodo jų identiteto kaitą. Identitetas, kaip sako Rūsenas, reiškia „<...> savasties sąveiką su kitais ir savimi pačiu“, jis suformuojamas per atsiminimą ir istorinę sąmonę (R ū s e n 2007, 322). Šiuo požiūriu išskirtini

¹¹ Klasikinis turgaus kaip viešos erdvės, kurioje miniai demonstruojama auka, vaizdinys užfiksuotas Nathanielio Hawthorne'o romane *Purpurinė raidė* (*The Scarlet Letter*, 1850).

du veikėjai: Antanas ir Tardytojas. Tragiškesnis yra Antanas¹², jo viduje kovoja partizanas ir menininkas, jausmai Genei ir pažadai Albinai. Genė – 19 metų moksleivė, partizanų ryšininkė ir nauja Antano mylimoji. Albina Antanas regi po magiškų septynerių metų pertraukos. Bet prieš ją jau nebe tas Antanas, kuris žadėjo ją vesti. Antrojo veiksmo pradžioje Antanas sapnuoja Genę ir sako: „jei man dar teks išvyst tave, aš sulaužysiu septynis pareigos ir plieno antspaudus, surakiniusius mano lūpas“ (Landsbergis 1966, 42). Genė mato, kad Antanas pasikeitęs, virtęs pilku akmeniu, bet šis vis kalba apie planą nužudyti Tardytoją ir sako: „Mudu esam kariai, tik kariai. Mudu riša įstatymas, kurį prisiekėm įvykdyti ir kurio niekas negali pakeist“ (Ibid., 46). Albina atsako, kad vykdys įsakymus, bet priduria, kad ji kovoja dar vieną karą, asmeninį, o jame įsakymus duoda ji pati. Planas nužudyti Tardytoją buvo „<...> paskutinė galimybė ištraukti tave iš miško“, – prisipažįsta mergina (Ibid., 47). Ir ji pateikia argumentus, kad ginkluota rezistencija gyvena tik viltimi, kad pasaulis jus, partizanus, pamiršo. Landsbergis, priešingai nei Užpurvis, neidealizuoja nei lietuvių, nei partizanų. Tai rodo Albinos pastebėjimas, kad „<...> visa, kas ateina iš miško, ateina jūsų vardu!“ (Ibid., 48). Albina siūlo pragmatišką sprendimą, apeliuodama į tautos gyvybės, gyvenimo poreikį. Kartu pranašišškai pastebėdama, kad „kada nors, ateity, jūs susilauksit teisybės atpildo“ (Ibid., 49). Antanas ir Pasakotojui, pastebinčiam, kad „liūto laikai praėjo, – prasideda lapės metas“, aiškina, kad turįs veikti tautos labui (Ibid., 57). Tačiau psichologinėje dvikovoje su Tardytoju Antanas pralaimi, jis neišdrįsta nušauti priešo, nepasinaudoja Albinos vestuvine dovana. Kodėl? Autorius šią situaciją naudoja Naujosios Santvarkos filosofijos refleksijai, Tardytojo knygos *Ateities skulptūra* aptarimui. Priešas lieka gyvas, o Antanas teištaria: „Aš negalėjau...“ (Ibid., 63). Negalėjimas paaiškinamas pavojumi Leonui ir sprendimu visus likviduoti vestuvių pobūvyje. Tęsiasi psichologinė dvikova tarp Antano ir Tardytojo. Tačiau regimas jau kitas Antanas, nebe partizanų vadas, kuriuo akiai tikėjo kiti partizanai. Štai partizanas Jonas tiesiai šviesiai priekaištuoja, kad jis praleidęs galimybę ištėkšti smegenis vidudienį. „Aš niekuo nebesapitikiu“, – priduria jis (Ibid., 71). Albina mąsto ne apie likvidavimo planą, bet, kaip minėta, kovoja asmeniškai. Ji klausinėja Jono apie Antaną ir Genę. Saugumiečiai sugauna tris partizanus, pirmųjų žodžiais, banditus. Tokioje situaci-

¹² Antano paveikslas, kaip ir pati drama, yra išsamiai aptartas literatūrologų straipsniuose: Žr. Ilona Gražytė-Maziliauskienė, „Algirdo Landsbergio partizaninė drama“, *Idėjų inventorius: literatūros kritika*, sudarė Solveiga Daugirdaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, 301–307; Dalia Kuizinienė, „Rezistencijos tema Alg. Landsbergio, V. Alanto ir V. Ramono kūryboje“ [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/7/dalia7.htm>>, žiūrėta 2010-07-24]; Liūtas Mockūnas, „Didžiausias pralaimėjimas – žmoniškumo praradimas“, *Nelygiagretės paralelės: publicistika ir kritika*, sudarė Daiva Dapkutė, Dalia Kuizinienė, Vilnius: Versus aureus, 2007, 167–172; Ingrida Ruchlevičienė, „Vakarietiškos kultūros apsupty“, *Darbai ir dienos*, Nr. 43, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2005, 87–90; Rimvydas Šilbajoris, „Algirdas Landsbergis: prasmė ir struktūra“, *Netekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992, 281–305; Imelda Vedrickaitė, „Algirdo Landsbergio herojus: mito valktis ar praregėjimo iliuzija“, *Metai*, 2009, Nr. 11, 79–85.

joje ir Antanas prisipažįsta Albinai, būsimai žmonai, mylįs Genę. Simbolinės vestuvės netrukus tampa istorijos diskursu. Tardytojas jauniesiems sako: „Įsidėmėkit šios dienos datą: kai judu švęsit sutuoktuvių metines, judu kartu minėsite partizanų veiklos pabaigą mūsų apylinkėj“ (Ibid., 73). Ir vis dėlto Antanas lieka partizanų, jis nužudo Tardytoją, o du lavonai pririšami prie stulpų turgaus aikštėje. Tai sutuoktuvės su mirtimi, kurias papildo Genės mirtis ir jos priešmirtiniai žodžiai: „Niekas niekad nesibaigia!“ (Ibid., 82). Antanas ir Genė demonstruoja lietuvių mentaliteto bruožą – išdidumą¹³.

Dar savitesnė identiteto krizė išvengtina ir Tardytojo asmenybėje. Tai 60 metų buvęs teisės profesorius. Jo tardymo metodas yra skaityti tardomųjų akis, lyginti su kitų akimis ir išmatuoti sielą. Pirmininkui tai atrodo metafiziniai žaidimai, bet visi spėjimai pasitvirtina (pvz., Leonas – ne trapus, o tvirtas). Tardytojas pasitelkia mokslinę logiką, o žvelgdamas į ateitį netikėtai Deputatui sako: „Ir žmonės, ir valdymosi sistemos prieina savo kryžkeles“ (Ibid., 52). Tokia istorijos kryžkelė, kai „aktyvi rezistencija guli prieš mus, kaip nulaužta šaka“, ir vaizduojama dramoje (Ibid.). Tardytojas pasisako už gyvybę, už atgyvenusių veiksmų ir simbolių pašalinimą, už kai kuriuos bausmių simbolius, už tikrų priešų nepasigailėjimą, už istorijos posūkio pažymėjimą. Tačiau Deputatas ir Pirmininkas pripažįsta tik stulpus turgaus aikštėje ir skruzdėles, organizuotus, paklusnius ir darbščius gyvūnus. Čia pradama intelektualų, Deputato nelaikomų veiksmo žmonėmis, kritika. Intelektualai anksčiau ar vėliau „<...> palinksta po tikrovės našta. Jie nebepajėgia žiūrėti istorijai į jos kraupias akis ir klusniai vykdyti jos reikalavimus“ (Ibid., 55). Anksčiau Tardytojas galėjo, bet dabar ne, tai pagrindinė jo identiteto krizė. Bet būtent jis suvokia pasikeitusią realybę, o Deputatas ir Pirmininkas ne. Tardytojas netikėtai paklausia, „<...> kodėl joks žmogaus veiksmas neprimena gėlių?“ (Ibid., 56). Gėlė – tai kūryba, trapumas ir gyvybė, gėle vadinama knyga. Antanui buvo lemta būti menininku, ne kariu, o Tardytojui – dėstytoju. Taigi jų identiteto krizė buvo užprogramuota iš anksto. Abu jie laiko ir reflektuoja Tardytojo knygą *Ateities skulptūra*, kuri „<...> buvo apie tobulą ateities pasaulį – pasaulį, kuris, kaip skulptūra, bus sukurtas iš beformio žmonijos molio“ (Ibid., 61). Tardytojas pripažįsta, kad Naujosios Santvarkos kuprotos idėjos gimdė rachitiškus vaikus. Tardytojas yra tokia pati auka kaip ir partizanas. Abu juos tokius padaro Naujoji Santvarka. Tardytojas nebegali daugiau gimdyti idėjų ir jų tėviškai išleisti į pasaulį. Jis privalo tik vykdyti kitų idėjas. Antanas taip pat negali kurti skulptūrų, bet jis įgyvendina savo idėją, rezistencinės kovos idėją. Nepaisant to, abu jie yra aukos, ir abu juos išduoda vienas kito tyrinėjamos akys. Antano nesugebėjimas nužudyti – tai suvokimas, kad Tardytojas yra auka; Tardytojo prašymas palikti gyvą Leoną reiškia tą patį. Tai suvokia Albina, kuri sujungia šias aukas į viena. Galiausiai ir pats Tardytojas Pasakotojui prisipažįsta: „<...> mano viso gyvenimo darbas – mano proto išbraižyti tobuli žemėlapiai – buvo tik savin susiraizgą beprasmiški labirintai“ (Ibid., 76). Mirtis ir Tardytojui, ir Antanui yra išėjimas iš labirinto ir savosios tapatybės atkūrimas. Gyvybė būtų ankstesnės būklės taša ir sistemos pripažinimas, ir šiuo

¹³ Žr. Krescencijus Stoškus, „Lietuvių tautos savitumas: keletas charakterio bruožų“, *Tautinis mentalitetas*: istoriosofiniai apmąstymai, Vilnius: Mintis, 1989, 40–42.

atveju visiškai nesvarbu, kad vienas buvo išstatytas turgaus aikštėje, o kitas ne. Šis naratyvas rodo, kad tokius sprendimus nulėmė juos priėmusių mentalitetas, nes „konkrečiose situacijose mentalitetas padeda apsispręsti, kaip elgtis“ (D i n z e l - b a c h e r (b) 1998, xxiv).

Ši drama leistų Landsbergio istorinę sąmonę priskirti *ilustraciniam* (pavyzdiniam) tipui. Čia svarbiausia yra ne tradicijos, bet principai, taisyklės, vertybių sistemos moralumas, istorija, kuri suprantama kaip prisiminta praeitis, turinti mus ko nors pamokyti¹⁴. Antanas, Tardytojas, Albina, Genė – tai žmonės, besilaikantys principų ir taisyklių, o jų likimai, kaip ir istorija, „<...> moko taisyklių – kaip jas išvesti iš pavyzdžių ir kaip pritaikyti pavyzdžiams“ (R ū s e n a s 1997, 38). Antanas – tai partizanas, dramatiškai įveikęs savyje menininką ir vyrą. Tardytojas – tai saugumo pareigūnas, užgniaužęs savyje mokslininko potencialą. Albina ir Genė pirmenybę teikia meilei. Landsbergis dramoje parodo, kad visa tai padaryti yra be galo sunku, nes pirmiausia tai identitetų kova, o šie nuolat kinta, kaip ir remarkose nuolat keičiasi šviesa, atspalviai, ryškumas. Ir visa tai, Rūseno žodžiais tariant, pritaikoma dabartinėms aplinkybėms, visada susijusioms su istoriniu tapatumu, kuris „<...> kuriamas kaip esamų gyvenimo formų išmanymas“ (Ibid., 39). Gebėjimas atsižvelgti į konkrečias specifines istorines aplinkybes ir į realų gyvenimą skiria Landsbergio kūrinį ir istorinę sąmonę nuo Užpurvio ir jo epo. Landsbergis apie 1955 m. parašytoje dramoje užfiksavo rusenišką istorijos sampratą, kurią gerai apibūdina Liūto Mockūno pastaba, kad „drama vyksta ne praeityje, bet dabartyje“ (M o c k ū n a s 2007, 172).

Paminklas partizanams Pasvalyje. Lentelėje įrašyta: „Šioje vietoje pokario metais buvo niekinami žuvusių Lietuvos partizanų kūnai“. Beje, paminklas stovi buvusioje Turgaus aikštėje (N. Brazausko nuotrauka)

Dabartis atsitraukia, ir prieš jo sielos žvilgsnį lyg gyva iškyla praeitis.

Jonas Užpurvis

¹⁴ Žr. Jörnäs Rūsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 1997, 37.

Icchoko Mero romane-baladėje *Ant ko laikosi pasaulis* (1965; 1998)¹⁵ per vienos merginos gyvenimo dramą atskleidžiama išsami XX a. istorijos, politikos, socialinio gyvenimo panorama. Landsbergio dramoje atsirado pasakotojas, o Meras romane panaudojo dramai būdingą prologą, kurio pradžioje sukuriama savotiško teismo situacija, bet sakoma: „Aš ne teisėjas, o ji ne teisiamoji. / <...> Iš tiesų mes ir nesikalbame. / Aš klausiu akimis, ir ji supranta“ (M e r a s 1998, 143). Romanas konstruojamas per klausimo ir atsakymo modelį, kuriame svarbiausi merginos atsakymai pagrindžiami ir išplečiami dvidešimtyje skyrių. Kaip žinia, Meras racionalus romanistas, todėl reikia identifikuoti, kodėl jo romane atsiranda turgaus įvaizdis. Pirmasis romano sakinytis: „Grįsta turgaus aikštė buvo prikreikta šieno, šiaudų, popiergalių ir arklių mėšlo“ (Ibid., 144). Besibaigiančios turgaus dienos fone ir pristatoma pagrindinė romano veikėja, ieškanti darbo ir kur prisiglausti. Ši turgaus vaizdinį galima susieti su istorine praeitimi, su krautuvėmis, su žydais, su į Ameriką laimės ieškoti išvykstančiais lietuviais. Tai tarpukario turgus, kuriame materialinių gėrybių fone akcentuojama moralinių vertybių žūtis. Užpurviui turgus buvo lietuvių moralumo, darbštumo ir išskirtinumo įrodymas, Landsbergiui istoriškai paliudyta bausmės vieta, o Merui turgus yra istorinių kataklizmų ir nužmogėjimo ženklas. Romanistas vaizduoja turgų kaip kintančios istorijos ir žmonių mentaliteto žymę. Rusams okupavus Lietuvą, prasidėjus trėmimams į Sibirą, „krautvininkas iš MANUFAKTŪROS, nebe šeimininkas, tik pardavėjas“ (Ibid., 170). Vėliau atsiranda karas, žmonės, pažymėti geltonomis dėmėmis, ir sužvėrėję vokiečiai, ir mirtis žvyruobėse. Vėl suplazdėjusios raudonos rusų vėliavos atneša trėmimus, miško brolius ir turgaus vaizdą, kai „juos, nušautus, visada suguldydavo turgaus aikštėje“ (Ibid., 229). Tėvas žudo sūnų, ir atvirksčiai – tokia istorijos pamoka. Ji mena ir Užpurvio keliais štrichais apibrėžtą grįžimą iš Sibiro. Jį Mero romane žymi turgus, kuriame vėl perkama, parduodama. Čia jau šeimininkauja tarybiniai piliečiai, nes rusai žemę atidavė. Kaip sako naratorius, „jeigu liaudžiai reikia – negaila“ (Ibid., 237). Laikas negailestingas, jis galiausiai pakeičia ir žmones, kurie jau nebe tie, nebe tokie. Pakitęs ir turgaus vaizdas: „Buvusioj turgaus aikštėj dabar didelis, žalias skveras“ (Ibid., 266). Dabar tai miesto centre žydintis skveras, kuriame „<...> galėtų būti aukšta moters skulptūra“ (Ibid.). Šį norą išreiškia Jatautų šeimos vaikas, menantis visa, kas buvo. Nebėra turgaus, nebėra istorijos, o skulptūra tebūtų paminklas jai, bet „– Ne! Nereikia paminklų gyviems! Juk jau buvo! – sušuko jinai“ (Ibid., 271).

Merginos atsakymai perteikia istorinę ir asmeninę patirtis, kuriose regime atstumtą merginą, tėvų ir vaikų santykius, išskirtus tėvus ir vaikus, motiną, reginčią užmuštą kūdikį, valstiečių ir kareivių elgesį su moterimi (fiziškai ir psichiškai lietu-

¹⁵ Straipsnyje analizuojamas autoriaus šiek tiek redaguotas romano variantas, išspausdintas 1998 metais. Meras tekstą truputį redagavo stilistiškai, nors kai kuriuos ideologiškai žymėtus, privalomus tam laikmečiui dalykus pakeitė. Naujoji romano redakcija laikytina autentiškesniu tekstu, tiksliau išreiškiančiu autoriaus meninį sumanymą ir istorines realijas nei pirmasis variantas (I. Meras, *Ant ko laikosi pasaulis*: romanas-baladė, Vilnius: Vaga, 1965). Palyginus abu tekstus paaiškėja, kad Meras atsisakė ne tik besišypsančių rusų karių įvaizdžių, bet ir partizanus vadina „miško broliais“, ne „banditais“ (153).

vių, rusų, vokiečių niekinama žydmergė), žydų holokaustą, socialinių klasių kovas ir laimėjimus, partizanų ir stribų laikmetį, Sibiro ir chruščiovinio atlydžio laikotarpį, tremtinių sugrįžimą. Meras nieko nekaltina, nepriešina skirtingų tautų (kaip Užpurvis), neplėtoja personažų asmeninių intymių istorijų (kaip Landsbergis), jis šaltakraujiškai konstatuoja žmogaus ir istorijos „grimastas“, o tai rodo ne tik kitą meninį sumanymą, bet ir kitą autoriaus mentalitetą¹⁶. Meras užfiksuoja skirtingus „mąstymo turinius“ ir tik iš dalies skirtingą personažų mentalitetą. Klasikinis patriarchalinis lietuvių šeimos modelis, kurį atskleidžia „mergos su vaiku“ istorija, lietuvių ir žydų santykiai (Liepaičiai, žydų slapstymas), vokiečių karių prievartaujama moteris, rusės Jakaterinos aistringumas – visa tai galiausiai suvedama į tai, ką Rūsenas vadina „žmonijiškumu“ (*Menschheitlichkeit*), t. y. tam tikru esminiu žmogaus santykiu su savimi. „Žmonijiškumas“ reiškia, kad „<...> būti žmogumi yra kažkas ypatinga ir vertinga“ (Rūsenas 2007, 413). Šis santykis yra arba jo nėra – tik tiek ir tenori, regis, konstatuoti Meras, vaizduodamas žmonių, tautybių, įvykių ir minčių katilą. Jį Meras parodo kaip konkrečios istorinės situacijos rezultata, kaip istoriją, kuri, kaip ir istorinė atmintis, kinta, dyla, bet kartu atskleidžia, ant ko laikosi pasaulis. Jis laikosi ant liūdesio, kurį Rūsenas laiko holokausto istorinio sudabartinimo funkcija, o kartu ir pagrindine istorinio atsiminimo funkcija. Rūsenas sako: „Liūdesys yra ‘egzistencinis’, taigi apima atsiminimo apie holokaustą religinius ir moralinius elementus. Kartu liūdesys <...> paliečia gelminį žmogiškojo subjektyvumo sluoksnį, kuris yra giliau už priklausomybių nubrėžiamas atsiribojimo linijas ir kuris yra žmogiškosios būties pamatas“ (Ibid., 404). Liūdesys yra romano protagonistės, o kartu ir ją sukūrusio autoriaus egzistencijos pamatas. Liūdesys leidžia ne kaltinti, ne heroizuoti, jis leidžia istoriją regėti dabartyje, ją konstatuoti nebyliais klausimais ir atsakymais. Mero romanas, kaip ir Landsbergio drama, rodo, kad liūdėti reikia ne tik atsimenant aukas, bet ir dėl nusikaltėliuose sunaikinto „žmonijiškumo“. Tai daryti kviečiantis Rūsenas ragina apraudoti žmonijos kokybės sunaikinimą. Tai žmonijos problema, kuri, kaip rodo naujausia Europos istorija, tebėra aktuali (Srebrenica, Kosovas).

Turgaus vaizdinys ir „liūdesio darbas“ atskleistų ir paaiškintų romano protagonistės atsakymų pobūdį, kurį apibrėžia tai, kad kiekvieno iš jų pradžioje randamas neiginys „Ne“. Dvidešimt kartų pakartotas „Ne“ ir nė karto neištartas „Taip“. Dar daugiau, po šio neiginio atsakinėjančioji argumentuoja: „<...> Aš nemyklėjau“ (Meras 1998, 162), „<...> Aš niekada negailėjau žmonių“ (Ibid., 169), „<...> aš neleisiu“ (Ibid., 223), „<...> jis nebe pirmas“ (Ibid., 232), „<...> negalima užmušti žmogaus“ (Ibid., 259). Pirmoji atsakymo dalis – tai merginos pozicija. Antroji – tai atsakymai, pasakomi ne merginos, bet ištariami visų romane aprašomų žmonių. Tų, kurie tyčiojosi, žudė, prievartavo, grobė, ir tų, kurie gailėjosi, globojo ir aukojosi (vaikų aukos motyvas ryškiausias). Skaitytojui paliekama teisė rasti kiekvieną

¹⁶ „Jo veikaluose šiurpiai klykia išniekintoji žmogaus sąžinė. Tačiau jis taip giliai neužsikasa savo skausme ir pyktyje, kad neberastų erdvės ugdyti savo talentui ir kad aptemusios jo akys nebeįžvelgtų žmogaus esmės“, – tiksliai Mero mąstymą ir rašymą apibūdino Rimvydas Šilbajoris. Rimvydas Šilbajoris, „Icchokas Meras: keturi romanai“, *Netekties ženklai*: lietuvių literatūra namuose ir svetur, Vilnius: Vaga, 1992, 345.

atsakymą, nes būtent jam pateikiama marga žmonių ir istorinių įvykių pynė. Galima teigti, kad Meras, kaip ir Užpurvis, taip apmąsto psichines ir istorines traumas, kurių poveikio, suvokimo ir išgyvenimo strategijos yra labai įvairios, kurios dar ir šiandien veikia mūsų sąmonę¹⁷. Visi šie atsakymai išreiškia kritišką neigimą, tikriausiai artimą autoriui, todėl jo istorinę sąmonę galima apibūdinti kaip *kritiškąją* istorinę sąmonę. Šiam tipui būdingas abejojimas susiklosčiusiomis gyvenimo formomis, istorinio tęstinumo pertrūkis, pasitikėjimas savimi, vertybių ir ideologijos kritika¹⁸. Meras reflektuoja specifinę praeities patirtį, kritiškas istorijas, meta iššūkį moralei¹⁹, akcentuoja laiko aplinkybes, jis pripažįsta kritinį istorinį mąstymą, kuris yra būdas „<...> neigimu kurti vaidmenį, formuoti tapatumą“ (R ü s e n a s 1997, 40). Meras, sukurdamas neigiantį pasakojimą, apmąsto istorijos paliestas žmogaus tapatybes, traumas ir kelia rusenišką „žmonijiškumo“ klausimą. Tam padeda turgaus vaizdinys, atskleidžiantis istorijos kaitą ir universalų egzistencinį liūdesį.

Turgus kaip istorinės sąmonės ženklas liudija XX a. istorines patirtis, kurios pasakojimo galios instrumentu įformina ir išreiškia etnocentrizmo (J. Užpurvis), identiteto (A. Landsbergis), liūdesio (I. Meras) diskursus. Užpurvio užfiksuotas etnocentrizmas yra gynybinis ir iš dalies kaltinamasis, jis atskleidžia individo ir tautos istorines traumas. Landsbergio vaizduojama identiteto krizė sukuria istorinę sąmonę, kuri XX a. antroje pusėje trauminę istorijos patirtį paverčia žmoniškųjų psichinių, jausminių, mentalinių kolizijų arena. Mero romane dominuojantis liūdesys byloja, kaip prarandamas ir atrandamas „žmonijiškumas“. Taip menas, Rūseno žodžiais tariant, tampa pamatine istorinės sąmonės įprasminimo operacija. Užpurvis, Landsbergis, Meras kūrinuose sukūrė tokius turgaus vaizdinius, kurie yra sudedamoji istorinės patirties ir atminties dalis, netiesiogiai nurodanti į skirtingas šių autorių istorines sąmones. Tai *tradicinė* istorinė sąmonė, kuri suteikia pirmenybę istoriniam tapatumui (Užpurvis), tai *ilustracinė* istorinė sąmonė, kuriai svarbiausia principai arba taisyklės dabartyje (Landsbergis), tai *kritiškoji* istorinė sąmonė, kuri neigimu ir kritika išreiškia asmeninę poziciją (Meras). Visi šie metodologiškai išskirti tipai yra sąlygiški. Užpurvis ir Meras aktualizuoja „mąstymo turinius“, o Landsbergis ir „jausenos turinius“. Bet apskritai abu šie turiniai parodo, kaip „<...> naujai susiformavęs mentalitetas tik pamažu išstumia iki tol vyravusį mentalitetą ir veik niekad jo visai nenustelbia“ (D i n z e l b a c h e r (b) 1998, xxviii). Visi šie autoriai kuria „didžiuosius pasakojimus“, be kurių, tiksliai Rūseno pastebėjimu, žmogus negali gyventi. Negali, nes istorija dažniausiai yra nežmogišku veidu. Ir kai kada ji prasideda turguje.

¹⁷ Žr. Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008.

¹⁸ Žr. Jörnās Rūsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 1997, 37.

¹⁹ Iššūkis moralei ir „žmonijiškumui“ išvelgtinas ir Icchoko Mero romane *Sara* (1982).

Šaltiniai ir literatūra

- D i n z e l b a c h e r (a) 1998 – Peter Dinzeltbacher, „Pratarmė“, *Europos mentaliteto istorija*: pagrindinių temų apybraižos, sudarytojas Peter Dinzeltbacher, antras leidimas, Vilnius: Aidai, ix–xiii.
- D i n z e l b a c h e r (b) 1998 – Peter Dinzeltbacher, „Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu“, *Europos mentaliteto istorija*: pagrindinių temų apybraižos, sudarytojas Peter Dinzeltbacher, antras leidimas, Vilnius: Aidai, xv–xxxi.
- L a n d s b e r g i s 1966 – Algirdas Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, Chicago: Santara-Šviesa.
- M e r a s 1998 – Icchokas Meras, *Lygiosios trunks akimirka; Ant ko laikosi pasaulis; Ties gatvės žibintu*: romanai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- M o c k ū n a s 2007 – Liūtas Mockūnas, „Didžiausias pralaimėjimas – žmoniškumo praradimas“, *Nelygiagretės paralelės*: publicistika ir kritika, sudarė Daiva Dapkutė, Dalia Kuizininė, Vilnius: Versus aureus, 167–172.
- R ū s e n 2007 – Jörn Rüsen, *Istorika*: istorikos darbų rinktinė, sudarytojas ir mokslinis redaktorius Zenonas Norkus, iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Jankauskas, Vilnius: Margi raštai.
- R ū s e n a s 1997 – Jörn Rüsenas, „Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Švietimo studijų sąsiuvinis 2, sudarė A. Poviliūnas, iš anglų kalbos vertė V. Poviliūnienė, Vilnius: Solertija, 28–47.
- S t o š k u s 1989 – Krescencijus Stoškus, „Lietuvių tautos savitumas: keletas charakterio bruožų“, *Tautinis mentalitetas*: istoriosofiniai apmąstymai, Vilnius: Mintis, 37–55.
- U ž p u r v i s 1999 – Jonas Užpurvis, *Mano literatūrinis palikimas*, parengė Regina Sinkevičienė, Vilnius: Litimo.
- V a i č i u l ė n a i t ė - K a š e l i o n i e n ė 2006 – Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Komparatyvistikos pagrindai*. Mokomoji knyga filologijos studentams, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

Nerijus Brazauskas

Turgus kaip istorinės sąmonės ženklas Jono Užpurvio, Algirdo Landsbergio, Icchoko Mero kūrinuose

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *turgus, istorinė sąmonė, atmintis, kūrinys, mentalitetas.*

Straipsnyje analizuojamas turgus kaip istorinės sąmonės ženklas Jono Užpurvio epe *Turgus baltųjų vergų* (publ. 1999), Algirdo Landsbergio dramoje *Penki stulpai turgaus aikštėje* (1966), Icchoko Mero romane-baladėje *Ant ko laikosi pasaulis* (1965, 1998). Šio tyrimo metodologinis instrumentarijus – Jorno Rūseno „istorijos kultūros“ koncepcija, komparatyvistinis metodas, „mentaliteto istorijos“ teorinės pozicijos. Turgus kaip istori-

nės sąmonės ženklas analizuotuose kūrinuose liudija XX a. istorines patirtis, kurios pasakojimo galios instrumentu įformina ir išreiškia etnocentrizmo (J. Užpurvis), identiteto (A. Landsbergis), liūdesio (I. Meras) diskursus. Etnocentrizmas žymi individo ir tautos istorines traumas, identiteto krizė sukuria istorinę sąmonę, kuri trauminę istorijos patirtį paverčia žmogiškųjų kolizijų arena. Egzistencinis liūdesys byloja, kaip prarandamas ir atrandamas „žmoniškumas“ (*Menschheitlichkeit*). Užpurvis, Landsbergis, Meras kūrinuose sukūrė tokius turgaus vaizdinius, kurie yra sudedamoji istorinės patirties ir atminties dalis, netiesiogiai nurodanti skirtingą šių autorių istorinę sąmonę. Tai *tradicinė* istorinė sąmonė, kuri suteikia pirmenybę istoriniam tapatumui (Užpurvis), tai *ilustracinė* istorinė sąmonė, kuriai svarbiausia principai arba taisyklės dabartyje (Landsbergis), tai *kritiškoji* istorinė sąmonė, kuri neigimu ir kritika išreiškia asmeninę poziciją (Meras). Skirtingą tik analizuotų kūrinių atveju, nes visi šie metodologiškai išskirti tipai yra sąlygiški. Visi autoriai kuria „didžiuosius pasakojimus“, parodydami, kad istorija kai kada prasideda turguje.

Nerijus Brazauskas

The Market-Place as a Sign of Historical Consciousness in the Works by Jonas Užpurvis, Algirdas Landsbergis, Icchokas Meras

S u m m a r y

Keywords: *market-place, historical consciousness, memory, creative work, mentality.*

The article deals with a market-place as the sign of historical consciousness in the epic *Turgus baltųjų vergų* (*The Market-Place of White Slaves*) (published in 1999) by Jonas Užpurvis, the drama *Penki stulpai turgaus aikštėje* (*Five Poles in the Market Square*) (1966) by Algirdas Landsbergis, the novel-ballad *Ant ko laikosi pasaulis* (*What the World Rests On*) (1965, 1998) by Icchokas Meras. The methodological instrumentation of the present research is the conception of “historical culture” by Jörn Rüsen, the comparative method, the theoretical statements of the “mentality history”. In the analysed pieces, a market as the sign of historical consciousness witnesses historical experiences of the 20th century which would give form and express the discourses of ethnocentrism (J. Užpurvis), identity (A. Landsbergis), sorrow (I. Meras) by the instrument of narration power. Ethnocentrism marks historical traumas of an individual and a nation; the identity crisis creates historical consciousness which turns traumatic historical experience into the arena of human collisions. Existential sorrow evidences how humanness (*Menschheitlichkeit*) is being lost and discovered. In their literary works, Užpurvis, Landsbergis, and Meras created such images of a market-place which were a constituent part of historical experience and memory and which would indirectly point to different historical consciousnesses of the authors. These are the *traditional* historical consciousness giving priority to historical identity (Užpurvis), the *illustrative* historical consciousness considering principles or rules in the present as the most important (Landsbergis), the critical historical consciousness expressing personal

position by negation and criticism (Meras). They are different in the cases of analysed pieces only, because all the methodologically singled out types are labile, conditional. All these authors create *master narratives*, thus, showing that sometimes history begins in a market-place.

Nerijus BRAZAUSKAS
Literatūros istorijos ir teorijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[neribraz@takas.lt]